

WARSZAWSKIE MIEJSCA I POMNIKI — CHARAKTERYSTYKA

TRAKT KRÓLEWSKI to historyczna nazwa drogi biegnącej od placu Zamkowego przez Krakowskie Przedmieście, Nowy Świat, plac Trzech Krzyży, łączącej Zamek Królewski z Belwederem. Wzdłuż traktu usytuowane były najważniejsze obiekty i zespoły zabytkowej architektury Warszawy. Wiele z nich pełniło rolę siedzib urzędów i instytucji państwowych.

PLAC ZAMKOWY był niegdyś dziedzińcem Zamku Królewskiego. Jego kształt uformowany został w wyniku wyburzenia pozostałości po XVI- i XVII-wiecznych fortyfikacjach, zabudowań gospodarczych zamku, kilku domów oraz budynków klasztoru ss. Bernardynek i kościoła św. Klary. Powstały w ten sposób plac Zamkowy rozciągał się między wylotami ulic: Świętojańskiej, Pivnej, Senatorskiej, Podwala i Krakowskiego Przedmieścia.

KRAKOWSKIE PRZEDMIEŚCIE, zwane też Czerskim Przedmieściem, rynkiem Benedyktynskim, rynkiem Przedmiejskim, Drogą ku św. Krzyżowi, Bykowcem, stanowiło dawny odcinek drogi łączącej starą Warszawę z Czerskiem. Nazwy te niewątpliwie świadczą o funkcji tej arterii i jej zmianach w zależności od rozwoju miasta. Można przyjąć, że jedna z najstarszych nazw ulicy — Bykowiec — to miejsce, a właściwie plac usytuowany przed drewnianym wówczas kościołem ss. Wizytek, na którym handlowano bydłem.

NOWY ŚWIAT — będący przedłużeniem traktu czerskiego, a później Krakowskiego Przedmieścia — wiódł od Starej Warszawy do Ujazdowa. Biegł łagodnym łukiem od Krakowskiego Przedmieścia do placu Trzech Krzyży. Przemiana traktu w ulicę i rozwijająca się jej zabudowa wiązała się z zakładanymi miasteczkami — jurydykami, dla których Nowy Świat stanowił główną arterię komunikacyjną.

Od połowy XVIII w. przy Nowym Świecie zaczyna pojawiać się coraz liczniejsza zabudowa. W tym też czasie ulica została uprzątnięta i wybrukowana na całej swej długości. Według przeprowadzonego w 1784 r. spisu przy Nowym Świecie znajdowało się 47 drewnianych dworców usytuowanych w głębi posesji — w ogrodach odgrodzonych od ulicy wysokim płotem. Dopiero w początkach XIX w. zaczęto budować murowane, najczęściej dwu- i trójkondygnacyjne domy w miejsce rozbieranych i drewnianych dworców. Powstały wówczas m.in. siedziba Sanguszków (u zbiegu ulicy Wareckiej i Nowego Światu) oraz rezydencja Branickich przy Nowym Świecie pod numerem 67/69. Powoli zaczęły pojawiać się rezydencje bankierów: Izaaka Olliera pod numerem 19, Fryderyka Kabryta na obszernej posesji (nr hip. 1297), gdzie obok pałacyku powstał ogród rozrywkowy zwany Vauxhalem — stąd dzisiejsza ulica Foksal. Sułkowscy, podobnie jak Kabryt, budują pałac zwany Nowym Sułkowem, przeznaczony na reduty i zabawy. W pałacu powstaje również klub gry hazardowej.

Prócz magnackich siedzib na Nowym Świecie budowano również murowane domy i niewielkie kamienice. Pod koniec XVIII i w początkach XIX w. na Nowym Świecie,

oprócz wspomnianych pałaców bogatej finansjery i magnaterii, znajdowały się 23 jednokondygnacyjne murowane kamienice oraz 44 domy i dworki drewniane. Wygląd ulicy w latach 20. XIX w. świadczył o sprawnie działającym systemie administrowania miastem. Tym samym przyciągał zamożnych i prominentnych lokatorów i inwestorów.

PLAC TRZECH KRZYŻY, zwany też rozdrożem Złotych Krzyży i placem Aleksandra, położony jest między wylotami ulic: Nowy Świat, Bracka, Wspólna, Żurawia, Hoża, Mokotowska, Aleje Ujazdowskie, Wiejska, Bolesława Prusa i Książęca.

Rozdroże było niegdyś słabo zabudowanym placem o nieregularnym zarysie, będącym jednocześnie węzłem kilku traktów. Pierwszy prowadził do Solca (ul. Książęca), drugi do Ujazdowa (ul. Wiejska), trzeci do Rakowca (ul. Mokotowska), czwarty do Grzybowa (ul. Bracka), piąty do Belwederu (Al. Ujazdowskie), i ostatni ze Starej Warszawy (ul. Nowy Świat).

*****

ZAMEK KRÓLEWSKI pełnił funkcję siedziby kolejnych generał-gubernatorów i jednocześnie służył rosyjskim oddziałom wojskowym za koszary.

Kolumna Zygmunta stanowi charakterystyczny element placu Zamkowego. Autorem projektu pomnika był budowniczy królewski Constantino Tencalla. Rzeźba postaci króla Zygmunta III jest dziełem włoskiego rzeźbiarza Klemensa Molii. W brązie odlana została przez nadwornego odlewnika, gdańszczanina Daniela Tyma.

POMNIK ADAMA MICKIEWICZA — w 1898 r. przypadła setna rocznica urodzin Adama Mickiewicza. W związku z tak doniosłym wydarzeniem zrodził się pomysł, by pamięć poety uczcić drukiem dzieł wszystkich, serią artykułów prasowych, wmurowaniem tablicy pamiątkowej w archikatedrze warszawskiej i wystawieniem pomnika. Prasa warszawska pozytywnie odniosła się do tych propozycji, a w tygodniku warszawskim „Głos” pojawiła się wzmianka o możliwości wystawienia pomnika wieszczą. Pomysł spotkał się z dużym poparciem społeczeństwa. Powstał Komitet Budowy Pomnika, na czele którego stanął książę Michał Radziwiłł, wiceprezesem został Henryk Sienkiewicz, skarbnikiem baron Leopold Julian Kronenberg, a sekretarzem Zygmunt Wasilewski. Do współpracy zaproszono architektów Józefa Dziekońskiego i Władysława Marconiego.

Wykonanie projektu pomnika oraz jego realizację powierzono rzeźbiarzowi Cyprianowi Godebskiemu. Prace trwały rok. Postanowiono, że pomnik stanie na skwerze przy Krakowskim Przedmieściu. Na fotografii autorstwa Karoliego, wykonanej przed 1897 r., widać jeszcze fragment skweru z fontanną. W związku z planowanym ustawieniem pomnika została ona przeniesiona na plac Bankowy. Nim jednak doszło do uroczystego odsłonięcia pomnika, niezbędne było uzyskanie zezwolenia na jego budowę. 1 maja 1897 r. generał-gubernator warszawski książę Aleksander Imeretyński wydał takie pozwolenie. Miał to być gest przychylności nowego cara Mikołaja II wobec polskiego społeczeństwa.

PAŁAC NAMIESTNIKOWSKI, wybudowany według planu Constantina Tencalli, był pierwotnie własnością hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego. Drogą spadku pałac przeszedł w ręce Lubomirskich, a następnie Radziwiłłów, konkretnie księcia Karola Radziwiłła „Panie Kochanku”. Jednakże książę niezbyt chętnie przebywał w pałacu, bardziej odpowiadał mu pobyt poza Warszawą.

Pałac służył przez długie lata celom teatralnym, zgromadzeniom publicznym, balom. Administratorzy pałacu dla pozyskania dodatkowych dochodów wykorzystywali jego pomieszczenia do celów handlowych. Mieścił się w nich magazyn mebli, porcelany, kryształów Franciszka Hempla vel Hampla. Był też pałac świadkiem wydarzeń politycznych — w jego murach, po uchwaleniu Konstytucji 3 maja, odbyła się wielka uczta wydana przez mieszczan warszawskich na cześć króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Wykorzystywanie sal pałacowych dla różnego rodzaju masowych imprez, bez należytej dbałości o budynek i jego wnętrza, powodowało powolną degradację. Dopiero nabycie pałacu przez rząd Królestwa Polskiego w 1817 r. na siedzibę namiestnika gen. Józefa Zajączka oraz podjęcie decyzji o przeprowadzeniu remontu pomieszczeń pałacowych uratowało gmach przed jeszcze większymi zniszczeniami. Pałac przebudowano w stylu klasycystycznym, boczne skrzydła przedłużono do linii zabudowy ulicy. W pracach budowlanych uczestniczył rzeźbiarz Camillo Laudini, autor czterech kamiennych lwów przed pałacem, oraz rzeźbiarz Paweł Maliński, autor kilku figur znajdujących się w attyce fasady pałacu.

Na dziedzińcu pałacu stanął pomnik Iwana Paskiewicza. Decyzja o jego odsłonięciu zapadła w 1856 r., po śmierci generała. Pomnik powstał według projektu rosyjskiego rzeźbiarza M. Pimienowa. Odlany w brązie posąg ustawiono na cokole, również z brązu, z płaskorzeźbami ukazującymi sceny z życia namiestnika, całość zaś usytuowano na niższym cokole wykonanym z granitu. Pomnik namiestnika Paskiewicza dotrwał przed pałacem do roku 1917, kiedy to zapadła decyzja o jego rozebraniu.

HOTEL EUROPEJSKI funkcjonował w świadomości warszawiaków jako miejsce oddawania hołdu pięciu poległym w manifestacji patriotycznej w 1861 r. oraz jako miejsce spotkań i narad przywódców powstania 1863 r.

Nim na posesji stanął gmach hotelu, zajmował ją od XVII stulecia pałac biskupa poznańskiego Stefana Wierzbowskiego, który od końca XVII w. przechodził w ręce Radziwiłłów, Słuszków, Lubomirskich. Według Andrzeja Rottermunda pałac był wówczas jednopiętrową budowlą o 13 osiach, z dwupiętrowym frontem, zwieńczoną profilowanym szczytem.

W 1759 r. właścicielami pałacu zostali kasztelan wileński Ignacy Ogiński i jego małżonka Helena, a po nich dostał się hetmanowi wielkiemu litewskiemu Michałowi Kazimierzowi Ogińskiemu — inicjatorowi budowy kanału łączącego Niemen z Prypecią, kolekcjonerowi, autorowi powieści, satyr, bajek i kompozytorowi.

Około 1790 r. pałac zakupił Michał Kleofas Ogiński — kompozytor, autor poloneza *Pożegnanie Ojczyzny*, uczestnik powstania kościuszkowskiego. Po klęsce insurekcji

Michał Kleofas Ogiński opuścił pałac, który przeszedł w ręce Józefa Puzyny z Kozielska.

W 1810 r. pałac kupił Ferdynand Gerlach, wywodzący się ze znanej warszawskiej rodziny meblarzy. Nowy właściciel przekształcił pałac w dom zajezdny zwany hotelem Gerlacha, który w 1855 r. poddany został pracom remontowym.

30 grudnia 1856 r. nastąpiła inauguracja Hotelu Europejskiego. Otrzymała się uroczysta msza, po której dopełniono obrzędu poświęcenia gmachu. W godzinach popołudniowych właściciele hotelu wydali wystawny obiad. W ciągu dwóch lat (1857–1858) dobudowane zostały: brakująca część skrzydła od strony Komendy Miasta, narożnik i dwie pierwsze osie od strony Krakowskiego Przedmieścia. W 1912 r. hotel przeszedł na wyłączną własność rodziny Przeździeckich. Planowano jego generalną przebudowę, lecz zamiar ten przerwał wybuch pierwszej wojny światowej.

PAŁAC STASZICA to najokazalszy gmach na Nowym Świecie zaprojektowany i wybudowany przez Corazziego w latach 1820–1823. Trójkondygnacyjny pałac w stylu klasycystycznym, z monumentalną trzynastoosiową fasadą zaakcentowaną ryzalitem i podcieniami kryjącymi wejście główne, był siedzibą Towarzystwa Przyjaciół Nauk, powstałego z fundacji Stanisława Staszica. Pałac po klęsce powstania listopadowego skonfiskowano i przeznaczono na biura, zaś Towarzystwo Przyjaciół Nauk na rozkaz cara Mikołaja I zostało w 1832 r. rozwiązane. W latach 1858–1862 pałac był siedzibą Akademii Lekarskiej, pierwszej medycznej uczelni w Warszawie, utworzonej w 1809 r. Od 1862 r. mieściło się w pałacu rosyjskie I Gimnazjum. W latach 1892–1893 dokonano gruntownej przebudowy gmachu według projektu rosyjskiego architekta Władimira Pokrowskiego. Nadał on budowli styl neobizantyński charakteryzujący się przeładownością zdobień architektonicznych i złocień, zwłaszcza części dachowej. Było to związane z adaptacją części wnętrz pałacowych na cerkiew dla uczczenia pamięci carów Szujskich. Mieli oni być pochowani w kaplicy Moskiewskiej stojącej na terenie zajęтым w późniejszym okresie przez Pałac Staszica. Dopiero w latach 1924–1926 architekt Marian Lalewicz przywrócił pałacowi klasycystyczny styl.

PLAC SASKI, czyli dziedziniec pałacu Saskiego, stał się pierwszym placem Warszawy. Rozciągał się między ulicami: Królewską, Wierzbową, Ossolińskich (dawną Czystą), Bagińskiego (obecnie Tokarzewskiego-Karaszewicza) a Ogrodem Saskim. Położony był na włókach starostwa warszawskiego przeciętych starym traktem prowadzącym z południa na północ (obecnymi ulicami Wierzbową i Mazowiecką) i łączącym się z Drogą Czerską (obecnie Krakowskie Przedmieście) przez dawną ulicę Czystą, biegnącą wówczas środkiem obecnego placu. Gdy w 1621 r. teren ten został przecięty obronnym wałem z fosą, poprowadzono drogę poza wałem (dzisiejsza ulica Królewska). Na terenie placu utworzyło się rozdroże, na którym Tobiasz Morsztyn wybudował dwór, a jego sukcesor poeta Andrzej Morsztyn, otrzymawszy pozwolenie na częściowe zasypanie fosy i wału, postawił bardziej okazałą siedzibę (pałac Saski).

PAŁAC BRÜHLA — przy placu Saskim, na posesji między obecnymi ulicami Fredry (dawniej Kotzebuego), Wierzbową (dawna droga ku kościołowi św. Trójcy), Radziwiłłowską i Ogrodem Saskim, pierwotnie usytuowany był pałac Ossolińskich, zwany też pałacem Sandomierskim, gdyż wznosił go Jan Ossoliński, wojewoda sandomierski, w latach 1639–1642.

W latach 90. XVII w. pałac został przebudowany według projektu Tylmana z Gameren. W 1750 r. pałac nabył minister Augusta III Henryk Brühl i na jego polecenie w latach 1754–1759 dokonano kolejnej przebudowy — w stylu późnego baroku — według projektu Knobla i Jaucha. W latach 1764–1787 pałac był siedzibą ambasady rosyjskiej. Na przełomie 1787 i 1788 r. przeprowadzono na koszt skarbu państwa gruntowny remont pałacu. Pracami kierował Merlini. W latach 1812–1815 pałac był siedzibą ambasady francuskiej. W 1815 r. zajął go na swoją rezydencję wielki książę Konstanty. W 1882 r. pałac stał się siedzibą Warszawskiego Centralnego Urzędu Telegraficznego, działającego do 1915 r.

CERKIEW POD WEZWANIEM ŚW. ALEKSANDRA NEWSKIEGO — budowa tej cerkwi rozpoczęła się na placu Saskim w 1894 r., po uprzedniej zgodzie cara Aleksandra III. Autorem projektu bryły soboru i otoczenia był rosyjski architekt Leon Benua (Benois). W związku z budową soboru, stojący dotychczas na placu pomnik Siedmiu Generałów został przeniesiony na plac Zielony (obecnie plac Jana Henryka Dąbrowskiego). Rozebrano również część koszar saskich. Jedynie przy ulicy Królewskiej zachował się ich fragment, wykorzystywany jako budynek administracyjny budowy. 11 września 1894 r., w dniu imienin Aleksandra III, odbyło się na placu Saskim poświęcenie fundamentów nowej świątyni pod wezwaniem prawowiernego księcia św. Aleksandra Newskiego

Potężną budowlę usytuowano na środku placu Saskiego. Pokryta była pięcioma kopułami — jedną potężną, umieszczoną centralnie oraz czterema mniejszymi umieszczonymi wokół niej. Wejście do cerkwi prowadziło przez trzy portale ozdobione kolumnami z czerwonego fińskiego granitu oraz bogato złożonymi mozaikami umieszczonymi w łukach portali. Do wejścia, usytuowanego od strony pałacu Saskiego, wiodły wzdłuż całej frontowej elewacji monumentalne schody tarasowe. Widoczne od Krakowskiego Przedmieścia trzy absydy zamykały trzy nawy. Znajdujący się wewnątrz soboru ikonostas według tradycji miał być oświetlony światłem spływającym z pięciu kopuł. Wnętrze soboru zdobiły liczne freski i mozaiki o tematyce religijnej. W narożniku placu, bliżej ulicy Królewskiej, stanęła 70-metrowa dzwonnica, zaprojektowana również przez Benua. Dzwonnicę wieńczyła złota kopuła w stylu neobizantyńskim. Po zakończeniu w 1912 r. budowy wyburzono pozostały fragment koszar saskich w sąsiedztwie ulicy Królewskiej dla uzyskania miejsca na urządzenie kwietników zaprojektowanych w narożach placu okalającego gmach świątyni.

OGRÓD SASKI. W XVI w. tereny późniejszego Ogrodu Saskiego stanowiły grunty orne starostwa warszawskiego. W drugiej połowie XVII w. obszar ten zajmowała luźna zabudowa o charakterze rezydencjonalnym. Idea utworzenia ogrodu powstała po

wstąpieniu na tron polski Augusta II, który nosił się z zamiarem stworzenia rezydencji dorównującej swą świetnością dworom europejskim. Na nową siedzibę wykupił od spadkobierców pałac Morsztynów. Ogród zaś miał powstać na terenach wykupionych w latach 1713–1726, m.in. od marszałkowej Ludwiki Bielińskiej, Jerzego Lubomirskiego, Tanów, marszałka wielkiego koronnego Feliksa Kazimierza Potockiego, wojewody wołyńskiego Stefana Lubomirskiego i Józefowej Małachowskiej, wojewodziny poznańskiej.

Po scaleniu wszystkich terenów powstał trapezoidalny zarys ogrodu. Został on rozplanowany zgodnie z panującym wówczas stylem barokowego ogrodu francuskiego. Styl ów zakładał regularną koncepcję układów wieloosiowych, różniących się doбором roślinności, ale wzajemnie powiązanych w jedną całość. Po ostatecznej realizacji planów ogród sięgał do zachodniej fasady pałacu Saskiego, od północy graniczył z terenami pałacu Sanguszków (potem Brühla) i rezydencją biskupa Teodora Potockiego. Od południa granicę ogrodu wytyczała linia dawnej drogi do folwarku królewskiego, później uregulowanej i nazwanej ulicą Królewską. Zachodnia granica ogrodu została wytyczona poprzez wyprostowanie odcinka traktu krakowskiego, z którego powstały ulice Żabia i Graniczna. Ulicy Żabiej dodano symetryczny odpowiednik, przeprowadzając w stronę ulicy Królewskiej ulicę nazwaną Saską. Uzyskany w ten sposób teren o regularnym zarysie w kształcie latawca obejmował powierzchnię 13,5 ha i liczył ok. 550 m długości na osi głównej mierzonej od fasady pałacu oraz około 450 m w najszerszym miejscu, rozciągając się od Krakowskiego Przedmieścia do dzisiejszej ulicy Wolskiej.

TEATR LETNI — otwarty 14 lipca 1870 r. w Ogrodzie Saskim miał być początkowo sceną tymczasową. W wersji z 1869 r. miała to być budowla drewniana służąca zastępczo remontowanemu Teatrowi Wielkiemu. Projekt budynku teatru wykonał Aleksander Zabierzowski, uczeń Corazziego. Kierownictwo robót budowlanych spoczywało w rękach radcy Władysława Rittedorfa, budowniczego teatrów rządowych. Decyzję o budowie wydał prezydent miasta gen. Kaliks Witkowski.

Cały budynek wykonany był z drewna, pomalowany wewnątrz i na zewnątrz farbą olejną. Widownia na ok. 1,2 tys. osób i scena mieściły się w głównej, mającej kształt rotundy, części teatru. Budynek oświetlany był za pomocą żyrandola gazowego. Na zapleczu znajdowały się magazyny z rekwizytami oraz dwa małe pokoiki, służące za garderoby dla aktorów i aktorek. Budynek otaczały zewnętrzne galerie, osłonięte ażurową drewnianą konstrukcją, do których prowadziły schody zabudowane w sposób odpowiadający całości budowli.

Sezon letni trwał do 2 października, a na scenie przewijała się plejada ówczesnych gwiazd, m.in. Maria Wisnowska, Jan Królikowski, Helena Modrzejewska. Teatr działał nieprzerwanie do 1939 r. W czasie działań wojennych uległ zniszczeniu, jak większość budowli Ogrodu Saskiego.

Cyt za: M. Sikorska, *Warszawa na starej fotografii do 1915 r.*, Warszawa 2008